

Проаналізовано стан дослідження проблеми навчального середовища у вітчизняній і зарубіжній педагогіці та психології, охарактеризовано сучасні підходи до визначення поняття "навчальне середовище".

Проанализировано состояние исследования проблемы учебной среды в отечественной и зарубежной педагогике и психологии, охарактеризованы современные подходы к определению понятия "учебная среда".

Article analyses present condition of educational environment problem research of national and foreign pedagogy and psychology, the modern approaches to definition of concept "educational environment" are described.

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "НАВЧАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ"

Л. М. Рибалко

Постановка проблеми. Поняття "навчальне середовище" привертає значну увагу педагогів, учених та громадськості. Без перебільшення можна стверджувати, що дискусії навколо освітніх проблем у кінцевому рахунку виходять на проблему якості освіти в її практичному розумінні: як навчати і чому навчати. Судження про особливу роль навчального середовища у підвищенні якості освіти виступають передусім як оцінювання різних проявів навчально-виховного процесу, його впливу на становлення особистості як суб'єкта навчання.

У педагогіці, психології та філософії розглядаються проблеми організації і використання освітніх можливостей середовища у формуванні особистості; виділяються різні типи середовища: соціальне, культурне, освітнє, навчальне, розвивальне, гуманітарне, педагогічне, техногенне, життєве тощо та методичні підходи до їх реалізації.

Формулювання цілей статті. Проаналізуємо стан дослідження проблеми навчального середовища у вітчизняній і зарубіжній педагогіці та психології, охарактеризуємо сучасні підходи до визначення поняття "навчальне середовище".

Вперше у вітчизняній педагогіці і психології термін "середовище" з'являється в 20-і роки ХХ ст.: "педагогіка середовища" (С. Т. Шацький), "суспільне середовище дитини" (П. П. Блонський), "навколишнє середовище" (А. С. Макаренко). Представники педології дотримуються різних ідей, що стосуються позитивного впливу освітнього середовища на розвиток дитини.

На початку ХХ ст. у зарубіжних країнах відбувався активний пошук нових форм і методів навчання, в яких значну роль відігравало навчальне середовище. Так, у Польщі педагог Я. Корчак проектував творче освітнє середовище для розвитку гармонійної і активної особистості. Його пошуки були спрямовані на індиві-

дуальний розвиток прихованих можливостей дитини в колективному середовищі. Крім того, він виділив типи виховного середовища: догматичне, ідейне, середовище безтурботного споживання, кар'єрне.

Особливий вплив на педагогіку середовища зробив прагматизм. Американський дослідник Дж. Дьюї (прихильник прагматизму) досліджував вільне виховання дитини в освітньому середовищі. Середовище розглядалося ним не лише як фізичне оточення людини: "... всі об'єкти, взаємодіючи з якими людина стає відмінною від інших, – це і є її навколишнє середовище" [4, с. 172]. Аналізуючи вплив освітнього середовища, Дж. Дьюї вважав, що єдиним способом управління освітою дітей є контроль над середовищем: "Ми виховуємо не безпосередньо, а за допомогою середовища <...> або ми дозволяємо середовищу, що стихійно складається, управляти освітою молоді, або спеціально формуємо для цих цілей середовище. Будь-яке середовище стихійне, якщо воно не сформоване..." [4, с. 167].

Про значення середовища у вихованні дитини писало багато вчених (К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой, М. М. Пирогов, П. Ф. Лесгафт та інші). Ідея виховання середовищем була реалізована в досвіді німецьких "сусідських" інтегрованих шкіл (Нігермайер, Ціммер), французької "паралельної школи" (Бло, Порше, Ферра), американських "шкіл без стін" (Уолтер, Уотсон, Хоськен), школи "екосистеми" (Гудленд).

Ідея виховання середовищем знайшла практичне втілення у вітчизняній педагогіці середовища (А. Р. Калашников, Н. У. Крупеніна, З. Т. Шацький, В. Н. Шульгін) і в практиці соціального виховання. Деякі представники педагогіки ототожнювали саме середовище з вихованням в ньому і перетворювали його на центральне поняття. Так, А. С. Макаренко писав: "Виховує не сам

вихователь, а середовище". Костюк, Шмальгаузен доводять у своїх дослідженнях зв'язок у системі "середовище – спадковість – виховання".

У 1920-ті рр. проблема впливу чинників середовища на розвиток людини найширше почала обговорюватися в психології: проводилися емпіричні дослідження, спрямовані на вивчення впливу повсякденного оточення на людину, зокрема дитину, її розвиток.

У 1960-ті рр. виникають інноваційні ідеї в педагогії, психології. У цей час представники екологічної науки звертають увагу на середовище життя людини, маючи на увазі як природне, так і суспільне, які впливають на особистість. Виникає психологічна екологія, прихильники якої під освітнім середовищем мають на увазі педагогічно організовану систему умов, впливів і можливостей для задоволення ієрархічного комплексу потреб особистості і трансформації цих потреб в життєві цінності. Сформувалася і галузь психологічної науки – психологія навколишнього середовища (Environmental Psychology). Її основними поняттями стали: "середовище", "поведінка", "простір" [14].

На межі ХХ-ХХІ ст. проблема впливу середовища на розвиток та формування особистості знову стає актуальною, що пов'язано з гуманізацією освіти, втіленням особистісно орієнтованого навчання. Робляться спроби відродити досвід вітчизняних і зарубіжних шкіл минулого у застосуванні середовищного підходу.

Дослідженням навколишнього освітнього середовища займаються вітчизняні (В. Ю. Биков, А. М. Гуржій, Ю. О. Жук, І. А. Зязюн, О. Г. Ільченко, С. О. Сисоєва та ін.) і зарубіжні вчені Росії (Ю. В. Громико, Г. А. Ковальов, Н. Б. Крилова, Ю. С. Мануйлов, В. І. Панов, Ю. С. Песоцький, В. І. Слободчиков, В. О. Ясвін), Польщі (Я. Корчак), Америки (Курт Левин, Роджер Баркер, Джеймс Гібсон). Учені по-різному розкривають зміст поняття "навчальне середовище".

Так, Ю. О. Жук під навчальним середовищем розуміє простір навчання, або навчального містечка, який включає фізичне середовище та комплекс систем "учень-учень", "учень-учитель", "учень-комп'ютер" тощо. Необхідною умовою існування такого навчального середовища є можливість реалізації у межах цього середовища інформаційної і діяльнісної компонент навчально-виховного процесу. Життєвий цикл навчального середовища, за Ю. О. Жуком, визначається часом існування інформації в активній формі, тобто часом, який потрібний для сприймання та засвоєння суб'єктом навчання інформації, що циркулює в межах навчального сере-

довища. Змістове наповнення навчального середовища визначається предметною галуззю, а матеріальна реалізація – через засоби навчання [5, с. 112].

Ю. С. Мануйлов підкреслює значення освітнього середовища в розвитку дітей і його тісну взаємодію з навчально-виховною системою. Він дає таке визначення середовища: " ... те, посеред чого перебуває суб'єкт, за допомогою чого формується його спосіб життя, що опосередковує його розвиток, і "усереднює" особу.

Ю. С. Песоцький пропонує моделювати освітнє середовище на основі екоантропоцентристського підходу, який вимагає збереження цілісності освітнього простору в єдності комплексу його характеристик (просторових, процесуальних і змістових) [11].

На думку Ю. В. Громико, поняття "освітнє середовище" було введено для визначення всієї сукупності різних систем, в які "занурене" підростаюче покоління і де відбувається його становлення і привласнення ним ціннісних орієнтирів, проблемно-цільових установ, способів і методів мислення і діяльності, які були характерні для певної регіональної суспільної системи" [3, с. 118].

Серед сучасників досліджують освітнє середовище представники еколого-психологічного підходу (Г. А. Ковальов, В. А. Льовін, В. А. Ясвін). В. А. Льовін пояснює навчальне середовище в межах певного навчального закладу як функціональне і просторове об'єднання суб'єктів навчання, між якими встановлюються різнопланові групові взаємозв'язки. Над соціоекологічними проблемами освітнього середовища працює Г. А. Ковальов. Він виділяє три параметри навчального середовища: 1) фізичне оточення; 2) людський чинник; 3) зміст навчання.

Проблему проектування середовища, яке активно впливає на культурний розвиток і формування культурної особистості, досліджують Н. Б. Крилова, М. М. Князева, А. В. Іванов і ін. Культурологічний підхід розглядає процес входження людини в культуру як середовище, в якому відбувається становлення його як особистості, формування його образу світу. Дослідження цих учених пов'язані з вивченням освітнього середовища як широкого соціокультурного простору, в якому відбувається становлення і розвиток особистості людини. Н. Б. Крилова виділяє безліч середовищ соціалізації, індивідуалізації, культурного розвитку дитини і називає їх соціокультурним, загальноосвітнім, навчальним, інформаційним і комунікаційним, в які включені дитина, сім'я, клас. Освітнє середовище вона характеризує як частину соціокультурного простору, де

взаємодіють різні освітні процеси і їх складові, різні суб'єкти і матеріали [9].

А. В. Іванов, розробляючи науково-педагогічну концепцію розвитку і проектування культурного середовища, дає таке визначення поняття: "навчальне середовище" – це сукупність різноманітних умов, створених педагогами і батьками учнів, які впливають на процес розвитку і саморозвитку дітей і дорослих в просторі освітньої установи. Освітнє середовище визначається культурним і впливає на процес розвитку нових культурних якостей у тому випадку, коли воно є похідним культури. Якщо ж освіта продовжує транслювати старі педагогічні принципи, а суспільний розвиток знаходиться на новому рівні, то освітнє середовище "некультурно-здатне" [6].

Перспективний аналіз наукової психологічної літератури показує, що є чимало досліджень особливо серед психологів, присвячених проблемі середовища життєдіяльності дитини, навчального (освітнього) середовища учнів та студентської молоді. Утвердження поняття "середовище" і "освітнє навчальне середовище" в світовій психології пов'язане з актуалізацією ідей екологічної психології.

Екологічна психологія, яка підняла проблему вивчення екології людини, впливу середовища на формування особистості індивіда, розвитку його інтелекту, ще в 70-х роках ХХ століття ставила питання про вивчення закономірностей взаємодії людини, суспільства і оточуючого середовища.

Не дивлячись на те, що про екологічну психологію стало відомо лише в кінці ХХ століття, підходи (екологічний, антропологічний, середовищний), висунуті її прихильниками, застосовувалися задовго до її виникнення радянськими вченими (Л. С. Виготським, С. Л. Рубінштейном і іншими). Л. С. Виготський писав, що "розвиток дитини потрібно вивчати переважно в реальному середовищі..." [2, с. 236]. С. Л. Рубінштейн стверджував, що людина постійно перебуває у взаємовідносинах з тим середовищем, яке виступає по відношенню до неї оточуючим, як у природному, так і в соціальному відношенні. "Людина, – як зазначав С. Л. Рубінштейн, – не тільки об'єкт різних дій, але й суб'єкт, який, змінюючи зовнішнє середовище, змінює і свою власну особу, свідомо регулюючи свою поведінку" [12, с. 314].

З утвердженням ідей екологічної психології з'являються моделі навчального середовища: еколого-особистісна, комунікативно-орієнтована, антрополого-психологічна, психодидактична, екопсихологічна.

Еколого-особистісну модель навчального середовища розробив В. О. Ясвін. Під

поняттям "освітнє середовище" він розуміє "систему впливів і умов формування особистості по заданому зразку, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-наочному оточенні" [14]. Для того, щоб навчальне середовище мало розвивальний характер, воно повинне забезпечити комплекс можливостей для саморозвитку суб'єктів навчального процесу (учнів і вчителів). Такий комплекс, на думку В. О. Ясвіна, включає три структурні компоненти: просторово-предметний (приміщення для занять, прилеглі до нього території), соціальний (характер взаємодій суб'єктів навчальної діяльності) і психодидактичний (зміст і методи навчання, обумовлені метою і завданнями навчального процесу).

Комунікативно орієнтовану модель навчального середовища розробив В. В. Рубцов. Цей учений навчальне середовище розуміє як форму співробітництва (комунікативної взаємодії), яка створює особливі види спілкування між учнями і вчителями та між самими учнями. Вихідним положенням такого підходу до навчального середовища є розуміння того, що необхідною умовою розвитку дитини є її активна співпраця з учителем у навчально-виховному процесі. Структурними компонентами такої моделі навчального середовища виступають: внутрішня "політика" (освітній напрям) школи, психологічний її клімат, соціально-психологічна структура колективу, психологічна організація подачі знань, психологічні характеристики учнів.

Антропсихологічну модель навчального середовища запропонував В. І. Слободчиков. Основним елементом такої моделі, як і в Рубцова, виступає спільна діяльність суб'єктів навчального процесу. В. Слободчиков під навчальним середовищем розуміє "середовище як простір", "навколишній світ" [13], тоді як Н. Крилова (прихильник даної моделі) бачить освітнє середовище частиною соціокультурного середовища, а також включає в її структуру феномени соціального і особистісного життя людини: "досвід минулого", "досвід випадкового і ситуативного спілкування", вплив засобів масової інформації тощо [3]. Навчальне середовище за цією моделлю найчастіше характеризується двома показниками: насиченістю (ресурсним потенціалом) і структурованістю (способами організації).

Психодидактичну модель навчального середовища представляє колектив російських учених (В. П. Лебедева, В. О. Орлов, В. В. Давидов). В її основу покладено концепцію особистісно орієнтованого навчання. Автори пропонують орієнтувати навчальний процес на визнання індивідуальності кожного учня, його особливостей

сприйняття навчальної інформації. Навчальне середовище за даною моделлю має будуватися відповідно до пізнавальних можливостей та інтересів учнів.

Екопсихологічну модель навчального середовища розробив В. І. Панов, поклавши в її основу екопсихологічний підхід, згідно з яким навчальне середовище розглядається в контексті системи "людина – оточуюче середовище".

Чи будь-яке освітнє середовище є педагогічним, тобто сприяє особистісному і культурному зростанню дитини? Безумовно, ні. Педагогічним є те середовище, в якому "наявний соціокультурний зміст", яке можна назвати "власне освітнє середовище". Саме так вважає вітчизняний учений В. Ю. Биков. На його думку, наявність "власне освітнього середовища" учня і визначає можливість реалізації індивідуальних можливостей дитини [1].

Досліджуючи роль навчального середовища у формуванні цілісних знань учнів про світ засобами природничо-наукової освіти, О. Г. Ільченко у своїх працях дає таке визначення поняття "навчальне середовище" – це той простір, що оточує дитину і з яким вона постійно взаємодіє, і зазначає, що саме довкілля як основний компонент навчального середовища в урочний і позаурочний час сприяє формуванню цілісності свідомості дитини. Як пояснює науковець, це впливає з методологічних основ сучасної освіти – основних положень екологічного реалізму та тілесного підходу в епістемології. Екологічний реалізм спрямовує думки людини на осмислення об'єктів середовища життя, з яким вона пов'язана. Сприйняття інформації, що йде від довкілля, не є сумішшю фізичного відчуття і раціонального міркування, а є результатом ситуаційного процесу, в якому потреби спостерігача ведуть до дослідницької діяльності і необхідних для нього висновків [8].

Академік В. Р. Ільченко називає взаємодію учня з довкіллям вихідним пунктом і результатом пізнання світу та формування образу світу учня. Поняття освітнього середовища в педтехнології "Довкілля" визначається як етно-соціо-природне та технологізоване оточення учня, з яким він пов'язаний обміном речовин, енергії, інформації [7].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, в кінці ХХ ст. виник ряд підходів, в межах яких досліджується освітнє (навчальне) середовище: комунікативно-орієнтований (В. В. Рубцов), еколого-особистісний (В. А. Ясвін), педагогічний (Ю. С. Мануйлов, С. Ф. Сергєєв), інформаційний (М. І. Черевиків, С. Н. Поздняков, Н. А. Різник), антропологічний (В. І. Слободчиков), психодидактичний (В. О. Орлов, В. І. Панов, В. В. Дави-

дов). Проте у вітчизняній педагогічній теорії і практиці недостатньо обґрунтовані сутнісні характеристики навчального та навчально-дослідницького середовища, відсутні дослідження впливу навчального середовища на формування цілісності свідомості молодого покоління. Організація освітнього середовища та вивчення його впливу на становлення, самовдосконалення особистості людини залишається актуальною проблемою сучасної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биков В. Ю. Теоретико-методологічні закони моделювання навчального середовища сучасних педагогічних систем / В. Ю. Биков // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 5. – С. 24–25.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 томах. Т. 4. Детская психология / Л. С. Выготский ; [под ред. Д. Б. Эльконина]. – М. : Просвещение, 1984. – С. 234–236.
3. Громько Ю. В. Мыследеятельностная педагогика (теоретико-практическое руководство по освоению высших образцов педагогического искусства) / Ю. В. Громько. – Минск, 2000. – С. 118.
4. Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи. – М. : Просвещение, 2000. – С. 172.
5. Жук Ю. О. Роль засобів навчання у формуванні навчального середовища / Ю. О. Жук // Нові технології навчання. – 1998. – № 22. – С. 106–112.
6. Иванов А. В. Культурная среда современной школы / А. В. Иванов // Педагогика. – 2006. – № 10. – С. 50–55.
7. Ільченко В. Р. Освітня програма "Довкілля": Концептуальні засади інтеграції змісту природничо-наукової освіти / В. Р. Ільченко, К. Ж. Гуз – Київ-Полтава : ПОІППО, 1999. – 123 с.
8. Ільченко О. Г. Втілення екологічних ідей в освітньому середовищі сучасної школи / О. Г. Ільченко // Біорізноманіття: теорія, практика та методичні аспекти вивчення в загальноосвітній та вищій школі : міжнар. наук.-практ. конф., 7-8 лютого 2008 р. – Полтава : Друкарська майстерня, 2008. – С. 167–169.
9. Крылова Н. Б. Культурология образования / Н. Б. Крылова. – М. : Просвещение, 2000. – 168 с.
10. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании / Ю. С. Мануйлов // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 36–41.
11. Песоцкий Ю. С. Высокотехнологическая образовательная среда: принципы проектирования / Ю. С. Песоцкий // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 26–35.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Образование, 2003. – С. 314.
13. Слободчиков В. И. О понятии образовательной среды в концепции развивающего образования / В. И. Слободчиков // Вторая российская конф. по экологической психологии : сб. науч. тр. / Москва, 12-14 апреля 2000. – М. : ООР, 2000. – С. 172–176.
14. Ясвин В. А. Психолого-педагогическое проектирование образовательной среды / В. А. Ясвин // Дополнительное образование. – 2000. – № 6. – С. 16–22.

Стаття надійшла в редакцію 10.11.2010 ■